

The Greek Review of Social Research

Vol 33 (1978)

33-34

Σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Πέρα από την "προσαρμογή"

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

doi: [10.12681/grsr.312](https://doi.org/10.12681/grsr.312)

Copyright © 1978, Μιχάλης Παπαγιαννάκης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Παπαγιαννάκης Μ. (1978). Σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ: Πέρα από την "προσαρμογή". *The Greek Review of Social Research*, 33, 214–224. <https://doi.org/10.12681/grsr.312>

σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ

Πέρα από την «προσαρμογή»

του
M. Παπαγιαννάκη

*Maître Assistant στο
Institut Agronomique
Méditerranéen de Montpellier*

1. οι ιδιομορφίες του προβλήματος της ένταξης στην ΕΟΚ

“Αν και σημαντικότερα εμπόδια και εμπλοκές παρεμβάλλονται ακόμα μέχρι την επίτευξή της, ή ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είναι πιά ορατή στο μεσοπρόθεσμο χρονικό μας όριζοντα. Γι’ αυτό και δεν θά αναφερθώ στην τόσο χαρακτηριστική αλλά και από κάποιες πλευρές της απογοητευτική συζήτηση ανάμεσα στους «υπέρ» και «κατά» της ένταξης και πάνω στα σχετικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που σε κάθε όπτική συνεπάγεται. Θά ήταν σίγουρα πολύ χρήσιμο και αποκαλυπτικό νά επιχειρηθεί κάποτε μιά ανακεφαλαίωση αυτής της συζήτησης γιατί με την απόσταση του χρόνου πολλά θά μαθαίναμε, όχι τόσο για την ένταξη, αλλά για κάποια δυσάρεστα χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο και αυτή η συζήτηση, όπως και άλλες βασικές, διεξάχθηκε και παγιδεύτηκε. Προσωπικά σύμφωνος με την ένταξη, με συλλογιστική και σε συνθήκες που ίσως φανούν παρακάτω, βρήκα τή συζήτηση γύρω από τά θέματα και τά προβλήματα που θέτει, πολύ συχνά δογματική, στατική και σχηματική. Άλλά αυτό είναι ίσως μιά άλλη ιστορία.

Στά συμπεράσματα όμως μιάς τέτοιας ανακεφαλαίωσης θά έπρεπε σίγουρα νά περιλαμβάνονται και διαπιστώσεις, όπως οί ακόλουθες: Είναι λάθος, και σε κάθε περίπτωση στερεί πολύ πλούτο από τή συζήτηση τó νά συγκεντρώνεται ή τελευταία αποκλειστικά γύρω από τήν ΕΟΚ. Η πορεία της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και οί εξελισσόμενες σχέσεις της με τó διεθνές σύστημα οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, είναι άποδοτικότερο νά εξετάζονται ενιαία, αν και με διαφοροποιημένες αναλύσεις και παρά τίς καμπές και τομές που γνωρίζει (μιά από αυτές και ή ένδεχόμενη ένταξη στην ΕΟΚ). Και εξελίξεις και επιλογές, όπως ή ένταξη, δεν άρκει νά εξετάζονται, πέρα από ένα ορισμένο χρονικό όριο (που όρίζεται ίσως από τή δυνατότητα άντροπής τους), μόνο σαν θέμα «άρχής». Έρχεται κάποτε ó καιρός και ή ανάγκη για νά ένταχθούν στίς συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές προοπτικές που διαμορφώνονται από τίς κύριες άποψεις για τó παρόν και τó μέλλον της χώρας. Με άλλα λόγια, από και μετά τήν ένταξη, τί; Ούσιαστικό έρώτημα, μιά και ή ένταξη καθαυτή και τά άμεσα άποτελέσματά της δεν έξαντλούν τó χώρο τού δυνατού και τού εύκαιού, δεν ένέχουν αυτόματα άπαντήσεις σε όλα τά σημερινά και μελλοντικά έρωτήματα, όπως φαίνεται νά έλπίζουν ή νά φοβούνται, ανάλογα με τήν σκοπιά τους, οί εκάτερωθεν συμπλεκόμενοι στο όνομα γενικών άρχών.

Άπό ένα σημείο και πέρα λοιπόν δημιουργείται τó πρόβλημα της «άφομοίωσης» τού νέου δεδομένου για τή συνολική ελληνική ανάπτυξη που είναι ή ένταξη και που συμπυκνώνει με νέο τρόπο παλιά και

νά, γενικά και μερικά ερωτήματα. Ή αναπόφευκτη και αναγκαία αυτή άφομοίωση τίθεται συχνά σαν πρόβλημα «προσαρμογής» διαδικασιών, μηχανισμών, θεσμών, κτλ. όπως σήμερα λειτουργούν στην Ελλάδα, προς τα όσα ισχύουν στην Ενώπινη της ΕΟΚ. Και, αναμφισβήτητα, τέτοιο θέμα υπάρχει. Δεν είναι δέ και τόσο άπλοο όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ούτε είναι με κανένα τρόπο μειωτικό ή απαρράδεκτο νά ερευνάται και νά αντιμετώπιζεται τέτοια ανάγκη. Ή ίδια ή τυπική διαδικασία της ένταξης και ή άμεση λογική της απαιτούν τέτοιες προσαρμογές γενικού και ειδικού χαρακτήρα: «εναρμόνιση» της ελληνικής γεωργικής πολιτικής προς την ΚΑΠ (κοινή άγροτική πολιτική της ΕΟΚ), προσαρμογή προς την τελωνειακή και ήλλη προστασία ή αντίθετα προς τον άφοπλισμό πού ή ΕΟΚ εφαρμόζει άπέναντι των τριών, προσαρμογή στους τρόπους οικονομικής συμπεριφοράς των δημοσίων επιχειρήσεων, εθυγράμμιση στην πολιτική άπέναντι στά διεθνή κεφάλαια κτλ.

Άλλα όσο σημαντικές και νά είναι (και είναι, όπως φάνηκε πρόσφατα με τά προβλήματα πού έθεσε ή εναρμόνιση της ελληνικής γεωργίας) τέτοιες αλλαγές και προσαρμογές, δέν έξαντλούν τό θέμα. Πηγάζουν από ένα σχεδόν έντελώς γνωστό σενάριο και συμβατικές ύποχρεώσεις, και όριοθετούν σ' ένα τμήμα τους και σ' ένα βαθμό μόνο τις παραπέρα έξελίξεις. Ή γενικότερος όμως και μακροχρόνιος προβληματισμός για την ελληνική κοινωνικοοικονομική και πολιτική ανάπτυξη προϋποθέτει, παράλληλα και πέρα από την ένασχόληση μ' αυτά τά σοβαρά προβλήματα, τίθενται και οι βάσεις από τώρα για μίαν ήλλη θεώρηση της ανάπτυξης αυτής. Πού σημαίνει, με άφορμή την ένταξη και τις άμεσες προϋποθέσεις και έπιπτώσεις, προσπάθεια εϋρύτερης άνασκόπησης και διερεύνησης του μέλλοντος στά πλαίσια της συνάντησης πού επιχειρείται άναμεσα στην Ελλάδα και την Εϋρώπη. Ή ένδεχόμενος άναγκαίος, άναπόφευκτος ή εκκταίος χαρακτήρας μιάς τέτοιας συνάντησης, θέτει φυσικά και εκ των πραγμάτων προβλήματα προσαρμογής άλλα σε μιά πολύ εϋρύτερη έννοια, πού περικλείει και στοιχεία αυτοδύναμης παραγωγής άπόψεων για τό μέλλον και στρατηγικής για την άντίκρουση ή τη συνοδεία των τάσεων πού διαπιστώνονται, πέρα δηλαδή από τη στιγμή, έστω και έντελως αυτόβουλη, έπιλοκή της ένταξης και την έναπόθεση των «πειρατήρων» στην άποκλειστική διαχείριση της κοινοτικής, ύποτιθέμενης έξαρχης ένιαίας, άποψης. Άκόμα και ή πεποίθηση, θεμητή και για πολλούς ή μόνη όρθή, για την άνάγκη νά οικοδομηθεί μιά τέτοια ένιαία και αυτο-αναπτυσσόμενη άποψη στην Εϋρώπη, είναι συστατικό στοιχείο της προσαρμογής, με την έννοια

πού άναφέρεται παραπάνω, σαν βασικό άντικείμενο προβληματισμού για την τωρινή και ένδεχόμενη ελληνική ανάπτυξη.

Έτσι θεωρημένο τό πρόβλημα της προσαρμογής, δέν είναι δυνατό νά αναλυθεί στις συνείψεις του ξεκομμένο από τις τάσεις πού, με αυτή ή με εκείνη τη συγκεκριμένη άνάλυση, προσδιορίζουν σε γενικές έξοτε γραμμές την ιστορία στο πρόσφατο παρελθόν, στο παρόν και στο πιθανό μέλλον της εϋρωπαϊκής και της ελληνικής ανάπτυξης. Μόνο έτσι, έξάλλου, είναι δυνατό νά διαμορφωθούν και κάποιες άποψεις για τό τί και τό πώς της προσαρμογής της ελληνικής ανάπτυξης στην εϋρωπαϊκή, άν κάτι τέτοιο θεωρείται εκκταίο. «Μόνο έτσι», δηλαδή σε μιά δυναμική ιστορική προοπτική, μειώνεται ό κίνδυνος νά οικοδομούνται κατά καιρούς σχέδια και προγράμματα προσαρμογής προς στόχους, μέσα και διαδικασίες πού, όταν θά έχουν έπιτευχθεί στην Ελλάδα, θά έχουν ήδη «ξεπαραστεί» στην Εϋρώπη, άν ύποθεθεί κιόλας πώς είναι διαμορφωτό και άποδεκτό γενικότερα τό τί έννοούμε με τέτοιες λέξεις. Με λίγα λόγια, τό έρώτημα πού θά έπρεπε νά θεθεί είναι ποιος και προς ποιόν ή προς τί «προσαρμόζεται», προς τά πού και σε ποιά κάθε φορά συγκυρία. Ούτε ή Εϋρώπη, ούτε ή Ελλάδα, ούτε ή ιστορία είναι μονοδιάστατες ή μονοσήμαντες.

Άπό τις παραπάνω παρατηρήσεις θά ήταν δυνατό νά αναπτυχθεί σειρά δολόκληρη συνδυασμών ύποκειμενικών και άντικειμενικών στόχων, μέσων και χρονικών περιόδων, για ξεχωριστές μελέτες πάνω στά γενικά προβλήματα προσαρμογής πού θέτει ή ένταξη. Τά όσα άκολουθούν παρακάτω μού φαίνεται σκόπιμο νά συγκεντρώσω γύρω από τρεις βασικές τοποθετήσεις, πού άποτελούν κατά τη γνώμη μου και τρεις ιδιομορφίες σε σχέση με τη γενική θεωρητική άνάλυση των προβλημάτων ένοποίησης ή δολοκλήρωσης στο οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο.

Πρώτη ιδιομορφία: τό πραγματικό πρόβλημα προσαρμογής της Ελλάδας, ή καλύτερα της ελληνικής ανάπτυξης, δέν είναι πρόβλημα προσαρμογής προς την ΕΟΚ, άλλα προσαρμογής προς τη στρατηγική άντίληψη πού συνεπάγεται την ένταξη στην ΕΟΚ. Μιά τέτοια τοποθέτηση εισάγει μία πύο δυναμική διερεύνηση και θέτει προβλήματα πέρα από ένιαία, ύπαρκτά και σημαντικά, πού θέτει ή άπλη σύγκριση των θεσμών πού ισχύουν σήμερα και πού θά πρέπει νά ερωτάγουμε αϋριο για νά είμαστε πλήρη μέλη της Κοινότητας.²

Δεύτερη ιδιομορφία: στην παραπάνω προοπτική, εκείνο πού έχει σημασία δέν είναι μόνο ή άνάλυση και προσαρμογή προς τά όσα ισχύουν σήμερα και ίσως αϋριο στον οικονομικό, κοινωνικό και πολι-

1. Μ. Παπαγιαννάκη, «Η διαλεκτική της κοινοτικής ύπερωίας και του ελληνικού πτοχοπροδρομισμοϋ», *Αθήν*, 2/7/1978.

2. Ε. Μονδάνου, «Μόνο άν υιοθετήσουμε τους θεσμούς της ΕΟΚ θά μές όφελήσει ή ένταξη», *Οικ. Ταχυδρόμος*, 13/4/78. Θ. Παπανδρόπουλος: «Χωρίς θεσμικές αλλαγές ή ένταξη δέν είναι δυνατή», *Πολιτικό Κριτήριο*, άρ. 12, Μάρτης 1978.

τικό χῶρο τῆς ΕΟΚ. Ἄλλα πολύ περισσότερο ἡ ἀνάληψη καί στρατηγική προώθηση τῶν δυνατοτήτων συνεχοῦς προσαρμογῆς πρὸς ὅσα κυοφοροῦνται σήμερα γιὰ μεθαύριο ἢ καί ἡ δημιουργία τους, προσαρμῶσι δηλαδή πρὸς τὴ δημιουργικότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Τέτοια ἀντιμετώπιση φυσικά δὲν ἀφορᾷ τοὺς πάντες στὸν ἴδιο βαθμὸ οὔτε ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά. Οἱ κοινωνικο-οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς τοποθετήσεις καί ἐπιλογές διαπερνοῦν πέρα ὡς πέρα τὴν ἀντίληψη, τὴν ἀναγνώριση καί τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐκφάνσεων αὐτῆς τῆς δημιουργικότητος στὴν Εὐρώπη καί στὴν Ἑλλάδα. Τὰ προβλήματα προσαρμογῆς, ἐπομένως, μπορεῖ νὰ τεθοῦν καί νὰ περιγραφοῦν, ἀλλὰ θὰ παραμείνουν προβλήματα. Ἡ ἰδιομορφία πού ἐπισημαίνεται ἐδῶ συνίσταται στὸ ὅτι, στὴ διαδικασία ἐντάξεως στὴν ΕΟΚ καί εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης (μὲ ὅποια ἐννοια κι ἂν ἐκληφθεῖ κάτι τέτοιο), ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν προσπάθεια προσαρμογῆς τῆς ἔχει νὰ υπερπηδήσει κάποια φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης πρὸς τὴ «μεταβιομηχανικὴ» κοινωνία. Κἀτι τέτοιο, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαρχῆς ἀδιανόητο, θετεῖ σίγουρα σέ δοκιμασία τίς συνευθίσεις.

Τρίτη ἰδιομορφία: στὴ διαδικασία προσαρμογῆς, τὸ ἑλληνικὸ κράτος παίζει ἓνα κεντρικὸ καί ἀντιφατικὸ ρόλο. Τοῦ ζυγίζεται νὰ προωθήσει τὴν προσαρμογὴ καί προωθώντας τὴν νὰ ἀλλάξει πολλὰ βασικά του χαρακτηριστικά πού τὴν καθιστοῦν στὴν παρούσα κατάσταση δύσκολη ἢ ἀδύνατη. Ἐχει εἰπωθεῖ ἐπιγραμματικά ὅτι στὴ Δύση ἡ βιομηχανία ἐφίτασε τὸ κράτος, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τὸ κράτος ἐφίτασε τὴ βιομηχανία. Ἡ ὀρθὴ αὐτὴ παρατήρηση ἰσχύει κι ἂν διευρυνθεῖ στὰ «καθῆκοντα» τῆς προσαρμογῆς, ὅπως παραπάνω τοποθετήθηκε. Τὸ πῆδημα στὸ «μεταβιομηχανικό», κοινωνικό, οἰκονομικὸ καί πολιτικὸ χῶρο συνεπάγεται ἐνεργὸ πρωτοβουλία ἢ πρωτόγνωρη ὑποχώρηση καί ἀποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταπολεμικοῦ κράτους, μεταποτιζόντας τίς συντεταγμένες τῆς μέχρι τώρα τοποθέτησής του. Αὐτὸ συνιστᾷ πιθανόντα ἰδιομορφία σὲ σχέση μὲ τίς ἐξελίξεις στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καί σίγουρα θετεῖ ἀρκετὰ παράδοξα προβλήματα.

2. ἡ συνάντηση Ἑλλάδας-Εὐρώπης

Τὸ γενικότερο πλαίσιο καί ἡ δυναμικὴ στὴν ὁποία ἐγγράφεται ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας καί ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης, ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξι τῶν συστήματος διεθνῶν σχέσεων καί ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη ἐξέλιξι τῆς κρίσης τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἡ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξι τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων εἶναι ὄχι τὸν σχηματικὰ νὰ περιγραφεῖ ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν φάσεων τοῦ θερμοῦ καί ψυχροῦ πολέμου πρὸς τὴ διεθνή στρατηγικὴ ἰσορρο-

πία («τοῦ τρόμου», ὅπως καμιά φορά συμπληρώνεται) καί τὴν ὕφεση. Τὸ ἱστορικὸ καί ἡ διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δὲν εἶναι τοῦ παρόντος κειμένου. Ἡ βασικὴ μεταβολὴ πού ἐδῶ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ συνακόλουθη μετάβασι τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων ἀπὸ τὴν ἀπόλυτη «διπολικότητα» τῆς ἄμεσης μεταπολεμικῆς περιόδου στὴν ἰδιόρρυθμη καί περιορισμένη «πολυ-πολικότητα» πού τὸ χαρακτηρίζει σήμερα.³ Οἱ λόγοι τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς δὲν βρίσκονται μόνον στὴν κατὰ κάποιον τρόπο τεχνολογικὴ ὄψη τῆς ἐπίτευξης «στρατηγικῆς ἰσορροπίας» (πυρηνικῆς) ἀνάμεσα στὶς δύο ὑπερδυνάμεις, ἐπίτευξι πού τοὺς ἀπαγορεύει ἀποφασιστικῆς καί τελειωτικῆς ἐπεμβάσεις σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο κι ἔτσι, σὲ μιὰ παράδοξη διαλεκτικὴ τῆς δυνάμεις, τίς «παρὰλευν». Βρίσκονται ἐπίσης καί στὴν ἀπὸ αὐτοδύναμους λόγους ἐξηγούμενη «ἐπαναστασι τῶν πονιῶν»,⁴ παλιότερα στὴν ἐποχὴ τῶν ἀντι-αποικιακῶν ἀγώνων καί πρόσφατα μὲ τίς οἰκονομικῆς καί ἄλλες διεκδικήσεις, δηλαδή τῶν ὁσων ἡ διπολικότητα μοιράζονταν τὴν Εὐρώπη νόμιζε ὅτι συνάμα ὄριζε τὴν τύχη εἴτε μὲσω τῆς ἐξουσίας τῆς εἴτε μὲ τὴ βοήθεια πού θὰ ἔδινε γιὰ τὴν ἀποτίναξή της. Πρόσθετος παράγοντας στὴν παραπάνω ἐξέλιξι ἦταν τέλος τὸ φούντωμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα (οἰκονομία, ἰδεολογία, πολιτικὴ) πού γίνεται ὅλο καί πιὸ ζωηρὸ ὅσο ὁ στρατηγικὸς ἀνταγωνισμὸς ὅλο καί λιγότερο ἀντιμετωπίζεται σοβαρὰ (ἔξω ἀπὸ τὸ παραδεκτὸ παιχνίδι τῶν «αἰπειῶν»).

Καί οἱ τρεῖς παραπάνω ἐξελίξεις καταλήγουν στὸ νὰ δώσουν ὅλο καί περισσότερα περιθώρια δράσης σὲ μικροὺς καί μεσαίους παράγοντες τῆς διεθνoῦς ζωῆς, καί εἶναι ἀνυποτιλέξ ἡ κάθε πρωτοβουλία πού διαμορφώνεται νὰ ἀποδίδεται ἀναγκαστικά καί ἀποκλειστικά σὲ ὑποκίνηση ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο Μεγάλους, σύμφωνα μὲ μιὰ παραχημένη «ἀτυνομικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» (πού οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ἐξἄλλου συχνὰ καλλιεργοῦν).

Φυσικά, τὰ παραπάνω διαγράψουν μακροβρόντιες τάσεις καί δυνατότητες καί δὲν ἀποκλείουν οὔτε τὴν ἐνεργὸ ἐπέμβασι ἐδῶ κι ἐκεῖ, οὔτε τὴ διατήρησι τῶν «ζωνῶν ἐπιρροῆς», οὔτε τίς προσπάθειες ἐπαναφορᾶς τῆς «διπολικότητας» μὲσω ἄλλων διαχωρισμῶν καί διακρίσεων, κυρίως στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας καί τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, καί μὲσω καί κάποιων μορφῶν συνεργασίας καί ἀμοιβαίας ἀνοχῆς τῶν δύο ὑπερδυνάμεων. Καί σὲ τέτοια ἐπίπεδα οὔτε συμμετρία ὑπάρχει μεταξύ τους (ἄλλο τὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς Κίνας γιὰ τὴν ΕΣΣΔ καί ἄλλο τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα τῆς ΕΟΚ γιὰ τίς ΗΠΑ) οὔτε ἀπόλυτα ὄρια (ὅπως ἡ πυρηνικὴ καταστροφή), πού νὰ ὀριοθετοῦν ἀπόλυτα ἀπαγορευμένως περιοχῆς καί

3. M. Merle, *Sociologie des relations internationales*, Dalloz, Paris, 1974. C. Delmas, *Armements nucléaires et guerre froide*, Flammarion, Paris, 1971.

4. A. Fontaine, *Le dernier quart du siècle*, Fayard, Paris, 1976.

μέσα. Άλλα ακριβώς επειδή τά μέσα και οι μεθοδεύσεις είναι άπειρα πιο πολύπλοκες και δύσκολο να χειραγωγηθούν, οι ένδεχόμενες επιπτώσεις τους είναι αδύνατο να προσδιοριστούν με άπλυτη ασφάλεια ως προς τα θύματα και την έκταση των ζημιών. Με λίγα λόγια, η διεθνής κατάσταση είναι σαφώς πιο ρευστή και τά όρια της «στρατηγικής ισορροπίας» που δεν πρέπει να διαταραχθεί, δλο και πιο άσπρη και ελαστικά. Πολύ δε περισσότερο από τότε που έγιναν όρατες οι αιτίες και οι συνέπειες της κρίσης του διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, καθώς και οι προϋποθέσεις για τό ένδεχόμενο ξεπέρασμά της.

Σ' ένα προηγούμενο άρθρο στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* είχα επιμείνει σ' αυτές τις τάσεις και προϋποθέσεις.⁵ Περιληπτικά, η αντίληψη που εκτιθέται εκεί θεωρεί ότι ή κρίση μπορεί να ιδωθεί σαν εξάντληση των τεχνικών, κοινωνικών και γεωπολιτικών βάσεων, όπου αναπτύχθηκε μεταπολεμικά τό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Και θεωρούνται σαν αντικειμενικά αναγκαίες για τό ξεπέρασμα της κρίσης ή παραγωγική ανάπτυξη του συστήματος στον κόσμο, ή προώθηση νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας, ή άφομοίωση νέων γεωπολιτικών χώρων και ή προώθηση της λεγόμενης «νέας διεθνούς οικονομικής τάξης» μέ ήγεμονικό τρόπο, δηλαδή μέ τή σχετική εξασφάλιση της συνείννησης των τοπικών κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.

Μιά τέτοια πολιτική είναι αναγκαστικά αντίφατική. Όχι μόνο γιατί θέλει να συνθέσει κυριαρχία και συναίνεση, αλλά και γιατί δεν νοείται, στο βαθμό που μπορεί να πετυχαίνει τέτοιες ισορροπίες, παρά σαν έργο ενός άφομοιωτικού κέντρου που μοιράζει τά βάρη, τά όφέλη και τις εθύνες σε όλη τήν πυραμίδα κυριαρχίας του και μέχρι τή βάση της.

Η Εύρώπη: από τήν άμερικανόπνευστη ένοποίηση στον αυτοπροσδιορισμό;

Σ' αυτό τό γενικό πλαίσιο μπορεί αντικειμενικά ή Εύρώπη να δεχτεί άλλως μία καλή θέση στην πυραμίδα; Συχνά αναλύεται τό πρόβλημά της σαν πρόβλημα διαδοχής στην κορυφή της πυραμίδας. Άν επιδιώκει κάτι τέτοιο, τότε ή αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι άξια λόγου, άν όμως όχι, τότε δεν υπάρχει «σε τελευταία άνάλυση». Πέρα όμως από τό ότι μία αντίφαση υπάρχει έξω από τό πώς γίνεται «ποικειμενικά» αντίληπτή, παραγωγίζονται μ' αυτό τόν ισχυρισμό μία δολόκληρη δέσμη από δυνατότητες, μία από τις όποιες θά μπορούσε να ήταν τό ξεπέρασμα του σχήματος της πυραμίδας, μέ τήν αναμόρφωση της σε άλλο, μέ τόν πολλαπλασιασμό της ή μέ τήν καταστροφή της.

5. «Crise et construction hégéμονique d'un nouvel ordre économique international en méditerranée», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 26-27, 1976.

Η θέση της Εύρώπης σε μία άμερικανική θεώρηση των πραγμάτων ήταν όντως ή θέση του «λαμπρού δεύτερου», στην πυραμίδα της δυτικής ήγεμονίας στά χρόνια του '50. Και έξακολουθούν πολλοί να τή βλέπουν σαν «περιφερειακή δύναμη», που θά της δινόταν ή «επιθεώρηση» της Άφρικής ή και της Μεσογείου, ή σαν «φίλτρο» για τό καλύτερο «πέρασμα» της άμερικανικής διεθνούς πολιτικής.⁶

Η οικονομική όμως και έμπορική της ανάπτυξη κι έξάπλωση έχουν παγκόσμια έμβέλεια. Οι ευρωπαϊκές «πολυεθνικές» επιχειρήσεις δεν ύστερούν καθόλου σε δυναμισμό από τις άλλες.⁷ Στη μάχη (πόλεμο λέει ο γκολφιστής Μ. Ντεμπρέ) για τήν έξάπλωση και τό μοιρασμα των άγορών, γιατί ή χειραγώγηση του νέου διεθνούς καταμερισμού της εργασίας και τή συνακόλουθη κατάρκτηση των νέων τομέων για τή μελλοντική ανάπτυξη (πυρηνική ενέργεια, ήλεκτρονικά, διαστημική βιομηχανία, βιομηχανία των ύπολογιστών και της πληροφορίας κλπ.), δεν είναι εύκολος ο καθορισμός ζωνών και ύποζωνών επιρροής. Η διεθνοποίηση της άγοράς και της παραγωγής καλύζει. Οι άπαιτήσεις των ύποψηφίων για καλύτερες θέσεις σε μία νέα διεθνή οικονομική τάξη πληθαίνουν και συγκεκριμενοποιούνται. Σε πολλούς ζωτικούς τομείς, όπως ή οικονομική πολιτική άπέναντι στη σημερινή συγκυρία, τά νομισματικά θέματα, ή ένεργειακή πολιτική του άμεσου μέλλοντος, ή φιλελευθεροποίηση των διεθνών συναλλαγών ή ο προστατευτισμός κλπ., ή αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι αναγκαστικά παγκοσμίου επιπέδου⁸ και όξύνεται, χωρίς φυσικά να θέτει σε άμφισβήτηση «στρατηγικές ισορροπίες», για τις όποιες όμως ειπώθηκε παραπάνω πόσο πραγματικά «καταναγκαστικές» είναι.

Σ' αυτό τό πλέγμα από προβλήματα-ερωτήματα έγγράφεται και ή λεγόμενη «Μεσογειακή πολιτική» της ΕΟΚ. Και ή «διεύρυνση» της προς τό Νότο, και τήν Ελλάδα. Άδτές οι πρωτοβουλίες μπορεί να γίνουν, μαζί μέ άλλες, στά νομισματικά και οικονομικά διεθνή θέματα αλλά και στις «τριμερείς» σχέσεις ΗΠΑ-ΕΟΚ-Ίαπωνία, όπως και στις σχέσεις ΕΟΚ-άνατολικό στρατόπεδο, τά πρώτα συγκεκριμένα βήματα για μιάν δλοκλήρωση της ευρωπαϊκής προσωπικότητας. Και δεν δλοκληρώνεται τέτοια προσωπικότητα «παρά σε αντίθεση μέ κάποια κυρίαρχη δύναμη», όπως λέει σωστά ο καθηγητής Χ. Κίσσιγγερ.⁹

Τέτοια βήματα θά γίνουν ή όχι, και ή έχουν τή σημασία αυτή ή άλλη έγγεγραμμένη σε άλλες προ-

6. Istituto Affari Internazionali (IAI), *Crisi e controllo nel Mediterraneo: Materiali e problemi*, Ed. I. Mulino, Roma, 1976.

7. *Οικον. Ταχιδόμος*, 4/11/76, όπου δημοσιεύονται στοιχεία από σχετική έκθεση της Οικονομικής Έπιτροπής του ΟΗΕ.

8. Βλ. πρόσφατα κύρια άρθρα του *Le Monde*, 9-10/7/78 και 30/4-2/5/1978.

9. H. Kissinger, *Les malentendus transatlantiques*, Denoel, Paris, 1966.

οπτικές. Τά στοιχίματα εἶναι ἀνοιχτά εἴτε πρόκειται γιὰ τίς ἀπαισιόδοξες ἀναλύσεις τοῦ Α. Fontaine,¹⁰ εἴτε γιὰ τίς μοναχικές τοῦ Ε. Mandel,¹¹ εἴτε γιὰ τίς αισιόδοξες καί μαχητικές τοῦ S. Leonardi.¹²

Εἶναι ἀλήθεια, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ τελευταῖος, ὅτι ἡ διαφορά (καί κάθε ὀρισμός εἶναι μιά διαφορὰ...) τῆς Ἐδρώπης συνίσταται στήν κατάκτηση τοῦ πλουραλισμοῦ καί στή συνύπαρξη κοινωνικῶν δυνάμεων πού ἐμπνέονται ἀπό τή φιλελεύθερη δημοκρατία καί ἀπό τὸ σοσιαλισμὸ. Ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώρισή τους ἀνοίγει προοπτικές γιὰ νέους δρόμους στήν εὐρωπαϊκὴ δλοκλήρωση;

Σέ μιά τέτοια περίπτωσι, ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στήν ΕΟΚ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τώρα τὴν ἐπεξεργασία ἀπὸ ὅλους μας, ἀπὸ κάθε σκοπιά, ἀπόψεων καί θέσεων γιὰ μιά ριζικὰ νέα ἀσκήση τῆς πολιτικῆς, ἐξωτερικῆς ὅσο καί ἐσωτερικῆς, καί μεθαῦριο ἀπλὰ εὐρωπαϊκῆς.

Ἑλλάδα: συνέχεια καί ἀλλαγὴ

Ἡ ἑλληνικὴ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στήν ΕΟΚ συχνά παρουσιάζεται σάν λογικὸ ἀποκορύφωμα καί δλοκλήρωση τῆς πολιτικῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν πῆκε σὲ ἐφαρμογὴ ἡ συμφωνία Σύνδεσης Ἑλλάδας-ΕΟΚ. Καί σ' ἓνα βαθμὸ αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια.

Ἡ σύνδεση μὲ τὴν ΕΟΚ ἦταν ἀσφαλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες, πού διαμόρφωσαν τὸ «μοντέλο» τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ ἐξωτερικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας καί, πῶ ἐντοπωσιακά, τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας (οἱ ἐξαγωγές τῆς πρὸς τὴν ΕΟΚ ὑπερδεκαπλασιάστηκαν σὲ μιά δεκαετία), ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη συμμετοχὴ τους στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἡ τεχνολογία τους, τὰ καταναλωτικὰ «μοντέλα» πού προωθήθηκαν κλπ., ἐξηγοῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τίς ἀμοιβαῖες εὐκολίες καί παραχωρήσεις πού πρόβλεψε ἡ συμφωνία σύνδεσης καθὼς καί ἀπὸ τὴν σειρά ἄλλων δεσμῶν πού ἀναπτύχθηκαν παράλληλα μ' αὐτὴν (τουρισμός, μετανάστευση, κεφάλαια κλπ.).¹³ Ἡ Σύνδεση εἶχε ὡς συνέπεια καί μιά σειρά ἐσωτερικῆς ἀναπροσαρμογῆς, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλες προχόρησαν περισσότερο καί ἄλλες λιγότερο. Καί λογικά ἐμφανίζεται ἡ ἔνταξη σάν ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς λίγῃ ὡς πολὺ χειραγωγημένης πορείας, κατάληξη πού δλοκληρῶνει τίς προσαρμογές, ἐξισώνει τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία σὲ καθήκοντα καί δικαιώματα στὰ πλαίσια τῆς κοι-

νοτικῆς νομοθεσίας καί πρακτικῆς, καί, τὸ κυριότερο, δίνει στήν Ἑλλάδα μόνιμη καί θεσμοποιημένη (καί νομικά ἰσότιμη) συμμετοχὴ στὴ διαδικασία γιὰ τὸν καθορισμὸ τους. Μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια, εἶναι σαφὲς «δικαιῶμα» τῆς Ἑλλάδας ἡ ἔνταξη.

Ἄλλὰ παράλληλα μὲ τὴ συνέχεια ὑπάρχει ἀναμφισβήτητα καί ἀντικειμενικὰ ἀλλαγὴ, καμπή. Γιὰ δύο βασικοὺς λόγους.

α) Ἡ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στήν ΕΟΚ γίνεται σὲ συγκυρία ριζικὰ διάφορη ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἡ Ἐδρώπη βρίσκεται σὲ κρίση, τῆς ὁποίας τὰ οικονομικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ πῶ ἐδδι-ἀκριτα (ἀνεργία, πληθωρισμός, στασιμότητα στήν ἀνάπτυξη). Οἱ ἀναγκαῖες ἀναπροσαρμογές, πού ἐπιβάλλει ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς νέου διεθνοῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, εἶναι πολὺ πῶ δύσκολες καί ὀδυνηρές σὲ τέτοιες συνθήκες παρά βέβαια σὲ συνθήκες γρήγορης καί σταθερῆς ἀνάπτυξης, πού ἐπιτρέπει νὰ ἀποζημιῶνται, ἀπορροφῶνται ἡ ἀναπροσανατολιζοῦνται τὰ ἀναπόφευκτα θύματα τῶν ἀλλαγῶν, εἴτε γιὰ ἄτομα πρόκειται εἴτε γιὰ οικονομικοὺς κλάδους εἴτε γιὰ γεωγραφικῆς περιοχές. Παράλληλα, ἡ Ἐδρώπη βρίσκεται σὲ κρίση ἀναζήτησης τῆς προσωπικότητάς της, τῆς οικονομικῆς ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς καί τῆς πολιτιστικῆς. Καί ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς εἶναι, γιὰ ὅσους θέλουν νὰ βλεποῦν πέρα ἀπὸ τίς ἀναρῆς διεθνῆς συναντήσεως καί τίς προοπτικές τους διατυπώσεις, πολὺ βεβαιότερος ἀπὸ ὅσο γενικά νομίζεται. Μικρὸ τμήμα του βγαίνει γιὰ τὴν ὄρα στήν ἐπιφάνεια: νομιματικὴ σταθεροποίηση μὲ βάση κοινὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, ρόλος καί ἐξουσίες τῆς Ἐδρωπαικῆς Συνέλευσης πού θὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τοῦ χρόνου μὲ ἄμεση καθολικὴ ψηφοφορία, κοινὸ προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν κρίση καί τὴ νέου τύπου ἀνάπτυξη, περιλαμβανομένων καί τῶν χωρῶν τοῦ Νότου (συζητήσεις γιὰ ἓνα νέο «Σχέδιο Μάρσαλ» γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους, εὐρω-αραβικὸς «διάλογος», κάποιες πρότερες συζητήσεις ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ, κλπ.). Ἐνα ἄλλο τμήμα, τὸ μεγαλύτερο, αὐτοῦ τοῦ προβληματισμοῦ διεξάγεται ἀκόμα σὲ ἐπίπεδα ἀνεπίσημα καί μὲ σημαντικὲς διαμάχες ἀπὸ διαφορετικῆς κοινωνικο-οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς, μὲ μιά λέξη ταξικῆς, σκοπιῆς, καί σὲ κάποια δειγμάτα του ἐπα-νέρχονται στὸ ἐπόμενο σημεῖο.

β) Ἡ ἑλληνικὴ συγκυρία, ἂν καί ἰδιαίτερα «παράδοξη» ὡς τώρα, ἐξελισσεται ραγδαῖα. Δέν θὰ ἀναφερθῶ στὴ νέα τροπὴ τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς χώρας, τὴν κρίση τοῦ Κυπριακοῦ, τοῦ Αἰγαίου καί τοῦ ΝΑΤΟ, πού σπρώχνουν ἀδήριτα—μετὰ τίς ἐμπειρίες τῆς δικτατορίας—σὲ ἀναζήτηση βίσιμων «ἐναλλακτικῶν λύσεων» σὲ σχέσι μὲ τοὺς παλαιότερους καί πρόσφατους μονόδρομους. Αὐτὰ εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστά, καί ὑπάρχει σημαντικὴ συμφωνία τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ διαπίστωσή τους. Ζοῦμε ὅμως καί σὲ μιά περίοδο μὲ ἔντονα χαρακτηριστικὰ

10. Βλ. σημ. 4.

11. «Ἡ ΕΟΚ καί ὁ ἀνταγωνισμὸς Ἐδρωπῆς-Ἑραμερικῆς», *Νέα Σύνορα*, Ἀθήνα.

12. *L'Europa e il movimento socialista*, Adelphi, Milano, 1977.

13. Α. καί Μ. Παπαγιαννάκη, «Ἡ οἰκονομία τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν χωρῶν», *Πολίτης*, Νο. 9.

«μεταβατικής», σέ σχέση με τό μέχρι τώρα «μοντέλο», κοινωνικο-οικονομικής καί πολιτιστικής ανάπτυξης τής χώρας. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, είναι συζητήσιμο τό αν μπορεί νά εξακολουθήσει νά λειτουργεί καί νά αναπτύσσεται ή ελληνική οικονομία καί κοινωνία, όπως χτές. "Όχι, όπως συχνά λέγεται, γιατί δέν συνοδεύτηκε αυτή ή ανάπτυξη από διαρθρωτικές αλλαγές, σέ όλα τά επίπεδα. Αντίθετα, τέτοιες αλλαγές υπήρξαν, καί πολύ σημαντικές, καί στήν παραγωγή καί στήν άπασχόληση καί στό εμπόριο καί στίς άλλες διεθνείς σχέσεις καί στήν κοινωνική σύνθεση τής χώρας. Ούτε μόνο γιατί τέτοιες αλλαγές ήλθαν «άπ' έξω», όπως μέ κάποια ξενοδοβη άποχρωμά άποχρωμά άποστρίβεται. Άλλά, γιατί τό ελληνικό μεταπολεμικό «μοντέλο» ανάπτυξης χαρακτηρίζεται έντονα από μία σειρά «προθώστερα»: στά ζεύγη οικονομία-κράτος, παραγωγή-κατανάλωση, εξαγωγές-εισαγωγές κλπ., τό σκέλος πού υπήρξε καθοριστικό για τό άλλο δέν ήταν αυτό πού λένε τά έγχειριδιά.

Τά προθώστερα αυτά, πού δίνουν τόν «παράδοξο» χαρακτήρα τής στήν ελληνική ανάπτυξη καί πού μεταφράζονται καθημερινά στόν τύπο καί τίς ιδιαιτερές ή επίσημες κουβέντες σάν κάποιες ιδιομορφίες ή «τρέλλες» τής χώρας καί τού λαού τής, εξηγούνται βασικά από τήν παλαιότερη ιστορία τής καί τή γεωπολιτική τής θέσης. Καί ή μελέτη τους, άπαραίτητη αν καί μή έντάξιμη σ' αυτό τό χώρο, θα κατέληγε σέ άκόμη πύ άνορθόδοξες διαπιστώσεις. Έν πάση περιπτώσει, είναι βέβαιο ότι από τήν άρχή κιόλας τής μεταπολεμικής περιόδου ή σημαντική άμερικανική οικονομική παρέμβαση καί λίγα χρόνια άργότερα τά μεταναστευτικά εμβάσματα, οι τουριστικές εισπράξεις, τό ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τά ξένα κεφάλαια (μεγάλο μέρος από τίς στατιστικές πού τά άφορουν είναι δραμοποιημένες καταθέσεις «Ελληνών») καί ό σχετικά άνετος δανεισμός, έμποδισαν άποφασιστικά τό «μπλοκάρισμα» μιάς τέτοιας ανάπτυξης τού ελληνικού καπιταλισμού, όπως τό γνώρισαν πολλές άλλολογες περιπτώσεις σέ «πόλο ανάπτυξη» χώρας. Μιά τέτοια πορεία είναι τελικά λιγότερο εβθράσιστη άπ' όσο φαίνεται καί «βεβαιώνεται» από τόσα πολλά χρόνια πού θα έπρεπε νά μιά προβληματίσει σοβαρά.¹⁴ Είναι όμως καί δύσκολο νά προβλεφθεί αν θα μπορέσει νά συνεχιστεί στούς παλιούς ρυθμούς. Ένώ, παράλληλα, οι δυνατότητες πού άνοίγει ή παγκόσμια κρίση, σάν παράδοξο αντίλλαγμα για τά δεινά πού επιφέρει, είναι μεγάλες για οικονομίες πού, όπως ή ελληνική, είναι έντατικά «προετοιμασμένες» για νά συμμετάσχουν στήν οικονομική «ανάδιπλωση» καί τό νέο διεθνή καταμερισμό τής εργασίας, πού άναγκαία προωθεΐται. "Η

άναγκη καί ή δυνατότητα νά «μαυρίσει» ή μήτρα των διαβιομηχανικών ανταλλαγών στό έσωτερικό τής ελληνικής οικονομίας (πού μεταφράζεται σέ «καθητοποίηση» όρισμένων τουλάχιστον κλάδων, άλλα καί σέ δημιουργία νέων), νά ένισχυθεί ή παραγωγή καί ή παραγωγικότητα στό βιομηχανικό άλλα καί σέ όλους τούς άλλους οικονομικούς τομείς, τίς ύπηρεσίες, τό κράτος, τήν παιδεία κλπ., είναι σήμερα περισσότερο από ποτέ άλλοτε φανερές.

Τά μέχρι τώρα «παράδοξα» τής ελληνικής ανάπτυξης μπορούν σίγουρα νά βοηθήσουν ώστε τέτοιες αλλαγές νά γίνουν μέ σχετικά χαμηλό κοινωνικό καί πολιτικό κόστος. Όμως, οι αλλαγές αυτές καθάυτες δέν είναι μόνο θέμα ποσότητας καί ρυθμών τής χρηματοδότησης τους. Ούτε αυτή φαίνεται νά μπορεί νά συνεχίσει νά αδέχεται σέ ρυθμούς πού νά τίς καλύπτει. Έτσι, ή ένταξη στήν ΕΟΚ, όποιες καί αν είναι οι θεωρίες καί οι προθέσεις εδω κι εκεί, δέν έχει καί πολύ νόημα, αν δέν είναι ή άρχή, ή άφορμή καί τό εργαλείο για τέτοιες αλλαγές, ρεαλιστικές στό διεθνές πλαίσιο καί στό έσωτερικό σύστημα τής χώρας, αν γίνει κινητοποίηση μέ έφικτούς στόχους καί άνάλογο μέσα. Έτσι, ή συνάντηση τής ΕΟΚ καί Έλλάδας άνοίγει δρόμους για τό μέλλον στό βαθμό πού θα σημαίνει καί θα συνεπάγεται όλοκληρωση τής ήμιτελους πολιτικής καί οικονομικής φυσιογνωμίας τής ΕΟΚ, στό σημερινό καί αύριανό πλέγμα διεθνών σχέσεων, καί εμβάθυνση τής ευρωπαϊκής πολιτικής τής Έλλάδας μέ γνώμονα τήν καλύτερη δυνατή ένταξη τής στήν εξέλιξη πού οδηγεί εκεί. Μ' άλλα λόγια, δοκιμάζεται ή δυνατότητα τής ΕΟΚ νά γίνει «οικονομικό ύποκειμενο» στίς διεθνείς σχέσεις καθώς καί πολιτικό ύποκειμενο πού εκέμει «ήγεμονική» πολιτική, άνεξάρτητα από τό αν οι σημερινές κυρίαρχες δυνάμεις στόν ευρωπαϊκό χώρο είναι ικανές ή όχι για κάτι τέτοιο. Πού συνεπάγεται, άνάμεσα σ' άλλα, καί διαφοροποίηση ως προς τίς δυό ύπερδυνάμεις καί «σοσιαλδημοκρατική» πολιτική προς τό λοιπό κόσμο, καί ιδιαίτερα τή Ν. Εδρώπη, όπως τέτοια πολιτική εφάρμοσαν οι Ευρωπαίοι μέχρι τώρα στήν έσωτερική τους πολιτική καί κοινωνικο-οικονομική ζωή καί ανάπτυξη.

Καί δοκιμάζεται ή ικανότητα των ελληνικών «ίθινουσών δυνάμεων» νά εφαρμόσουν σ' αυτό τό πλαίσιο διεκδικητική, δηλαδή «στρατηγική», πολιτική προς τά έξω, όπως άντικειμενικά θα άναγκαστούν νά κάνουν καί προς τά μέσα, μή συνοδεύοντας πιά μόνο τή «φορά των πραγμάτων» άλλα καί μεταβάλλοντάς τήν μέ πρωτοβουλίες τους μιά καί φαίνεται νά πνευστιά.

Δέν πρόκειται, τελικά, μόνο για στρατηγική προσαρμογή προς τήν ΕΟΚ, άλλα καί, περισσότερο άποφασιστικά, για έφεύρεση ενός νέου τύπου ελληνικού έξευρωπαϊσμού καί εισόδου στό «κέντρο», τό άναπτυξιμένο δηλαδή τμήμα τού διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος.

14. Βλ. καί τή σειρά εβθρών τού Ε. Ζολδά, «Η συμβολή τής Έλλάδας στήν Ευρωπαϊκή Κοινότητα» από τήν 13/6/78 στήν Καθημερινή.

3. πιά γρήγορα καί πιά μακριά

Τά παραπάνω ὑπογραμμίζουν, ἂν μή τι ἄλλο, τουλάχιστον ὅτι ἡ τωρινή καί πιθανή πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς καί ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης δέν μπορεῖ νά νοεῖται καί νά ὑπολογίζεται σάν εὐθύγραμμη καί ὁμοθετική. Καί εἶναι σίγουρα ἐλάχιστα ἀποδοτικό νά γίνεται πρόβλεψη μέ μόνη βάση τίς τάσεις τοῦ παρελθόντος καί τήν προέκτασή τους στό μέλλον. Μιά στρατηγική «προσαρμογῆς» τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας καί κοινωνίας, βασισμένη σέ τέτοια ἀνάλυση καί τοποθέτηση, κινδυνεύει μεσοπρόθεσμα νά βρίσκεται καί πάλι σέ ἀνάγκη νέας «προσαρμογῆς» τρέχοντας τελικά πίσω ἢ γύρω ἀπό φαινόμενα πού ἐξελισσονται ἔξω ἀπό τά σχήματα πού τήν περιγράφουν.

Φυσικά, εἶναι κοινωνικά, πολιτικά καί ἰδεολογικά ἄδύνατο νά ἐπιτευχθεῖ κάποια ὑποθετική ὁμοφωνία γιά τό πῶς θά ἔπρεπε νά διερευνησομε τό μέλλον τῆς εὐρωπαϊκῆς καί ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης, μιά καί σ' ἓνα βαθμό συμβάλλουμε καί στή διαμόρφωσή του μέ τίς διαφορές καί τίς ἀντιθέσεις πού ζοῦμε σήμερα καί προεκτινοῦμε πρὸς αὐτό.

Δέν θά ἦταν ὅμως ἄσκοπος ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό ὁρισμένα σημεῖα πού σήμερα συμπεκνώνουν, στό φῶς τῆς δημοσιότητας ἢ ἀκόμα στή σκιά τῶν «ὑπόψεων» ἐξελίξεον, τίς ἀντιθέσεις καί τό διάλογο στήν Εὐρώπη, ἀλλά σίγουρα καί στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ δικοῦ μας προβληματισμοῦ συνίσταται ὅμως στό ὅτι ἀνάλογες ἀντιθέσεις καί διάλογοι πλέκονται γύρω ἀπό τά ἴδια προβλήματα, ἀλλά μέ ἀφετηρία τή διαφορά (τήν καθυστέρηση, λέγεται συχνά) πού σήμερα ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τήν Εὐρώπη, τόσο σέ ὅ, τι ἀφορᾷ τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης ὅσο καί τήν ὄριση τῶν θεμάτων καί τῶν «προκλήσεων», πού ἐδῶ ἄπαιτεῖ «λύσεις» καί ἐκεῖ «ξεπεράσματα». Ἰδιομορφία, πού ἐπιβάλλει σ' ὅλους μας, ἄν' ὅποια σκοπιά, ἓνα διπλό καί ἀντιφατικό στό χῶρο, ἀλλ' ὄχι στό χρόνο, καθήκον: τήν ἐπεξεργασία καί προώθηση ἀπόψεων καί πολιτικῆς γιά νά λυθοῦν βασικά προβλήματα τοῦ ἐλληνικοῦ «μοντέλου» ἀνάπτυξης (ὅπως γενικά τοποθετήθηκαν στό προηγούμενο κεφάλαιο), καί συνάμα προετοιμασία γιά τό ἀναγκαῖο ξεπεράσματός τους, πού μπορεῖ νά σημαίνει ἀφομοίωση ἀλλά καί ἀνατροπή τους. Στήν πραγματικότητα, τέτοια μεθόδευση ἐπιβάλλεται νομίμως γιά ὅλα τὰ ἀντικείμενα τοῦ σημερινοῦ δημοσιοῦ διαλόγου στήν Ἑλλάδα. Ἄς δοῦμε ὅμως μερικά χαρακτηριστικά (ἐπιλεγμένα ἀπό τήν πρόσφατη ἐπικαιρότητα) καί ἴσως ἐνοχλητικά (γιατί δέν ἀντιμετωπίζονται συνήθως ἔτσι) ἀπό αὐτά:

—Στίς σημερινές συνθήκες σοβαρῶν (καί πραγματικῶν αὐτή τή φορά) ἀπειλῶν ἐναντίον τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας καί τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτη-

σίας καί ἀσφάλειας, ἡ ἐθνική ἐνότητα καί μιά ὀγίτης καί ἐκσυγχρονισμένη μορφή ἐθνικισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ἀπαραίτητα καί ρεαλιστικά γιά τήν οἰκοδόμησιν τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς τόσο στά ἄμεσα ἐπίμαχα σημεῖα ὅσο καί στόν εὐρύτερο διεθνή χῶρο, γιά τήν ἐξασφάλισιν τῆς δυνατότητος νά ἔχομε σάν λαός τόν ἐλεγεῖο τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν γιά τό μέλλον. Καί εἶναι, παράλληλα, βέβαιο ὅτι οἱ ἐπιλογές εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, τίς ὁποῖες καλοῦμαστε νά χειριστοῦμε ζητώντας τήν ἐνταξιν στήν ΕΟΚ, ἀπαιτοῦν ἀπό πολλές σκοπιεῖς πορεία πρὸς ὑπερ-ἐθνικές ἢ διεθνικές μορφές συνύπαρξης καί δράσης, πού, χωρίς νά εἶναι ἀναγκαστικά ἀντι-ἐθνικές (ὅπως κάποιο-κάπου ἀπό ἀγνοία ἢ ὑποκρισία ὑποστηρίζεται), ἀπαιτοῦν παραχωρήσεις τμημάτων τῆς ἐθνικῆς κρατικῆς κυριαρχίας πρὸς ὄργανα κοινοτικά καί πολυεθνικά. Ἡ ἐλληνική ἰδιομορφία βρίσκεται, ἐπαναλαμβάνω, ἀκριβῶς ἐκεῖ, δηλαδή στήν ἀνάγκη νά προωθηθοῦν παράλληλα καί ἀπό τόρα δυό, φαινομενικά ἀντιφατικές, γραμμές, ἐνίσχυσης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς καί παραχώρησης δικαιωμάτων τῆς σέ πολυεθνική κοινοτική διαχείριση: φαινομενικά ἀντιφατικές γραμμές, γιατί ἡ ἐξασφάλισιν νομικά καί πολιτικά ἰσότιμης συμμετοχῆς σέ πολυεθνικά, δηλαδή ἐθνικά ἀντιφατικά ἂν καί ὄχι ἀναγκαστικά καί αἰώνια ἀντιμαχόμενα, ὄργανα εἶναι ἀπλούστατα νέο πεδίο ἐθνικῆς πολιτικῆς καί, ὁπωσδήποτε, νέο πεδίο ἀνάπτυξης καί ὄρισης τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀντιθέσεων σέ ἓνα πιά προσαρμοσμένο καί ἀνάλογο μέ τή διεθνοποίηση τῶν παραπάνω χῶρων πλαιοῖο.

Μέ τέτοια τοποθέτηση, ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά νά πάρουν τίς σύγχρονες διαστάσεις τους, τίς ἀναπόφευκτες, ὅλες οἱ ἀντιφάσεις καί ἀντιθέσεις τοῦ ἐλληνικοῦ ἐθνικοῦ χῶρου. Κι ἔτσι, δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἡ ὑπερ-ἐθνικότητα τό τελειωτικό καί ὀριστικό κλείσιμο τῆς ὁποίας ταξικῆς διαμάχης μέ ἀντι-ἐθνικά μέσα. Ἡ ἱστορία δέν τελειώνει ποτέ. Ἄλλά, σίγουρα, μπορεῖ νά ξεπερνᾷ τή γραμμική σέ κάθε φάση ἐξελίξεϊ τῶν συνειδητῶσεων καί ἔτσι νά τίς βάσει σέ δοκιμασία. Καί ἡ παραπάνω περί τὰ ἐθνικά θέματα «ἀντίφασιν» εἶναι σίγουρα πρωτόγνωρη στό δημόσιο διάλογο τοῦ ἐλληνικοῦ χῶρου.

—Ἡ συμπεκνωμένη στό χρόνο ἐντατική πορεία πρὸς τήν ἐνταξιν καί ἡ ἀναγκαῖα προσαρμογή πρὸς τοὺς θεσμούς τῆς ΕΟΚ (τός νομοθετημένους καί τοὺς κληροδοτημένους ἀπό τήν ἱστορία κάθε μέλους τῆς) ἀπαιτεῖ ἀναντρίρητα ἐντονὴ κινήσειση καί ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀναφέρθηκε παραπάνω σάν προῦθιστερο καί θά ἀναφερθεῖ παρακάτω σάν ξεχωριστὴ ἰδιομορφία ὁ ρόλος τοῦ κράτους καί οἱ μεταμορφώσεις του. Ἐδῶ, ἄς ἐπιστημανθεῖ ὅτι ἡ αὐξημένη κρατικὴ εὐθύνη ἀναποκρίνεται ὁπωσδήποτε στά καθήκοντα αὐτῆς τῆς φάσης, ἀλλά ἔρχεται σέ «ἀντίφασιν» μέ τήν ἀναγκαῖα «κοινωνικοποίησιν» τῆς καί μέ τόν καταμερισμό τῆς σύμ-

φωνα με επαγγελματικά, πολιτιστικά και τοπικά κριτήρια.

Σε όλες τις χώρες της ΕΟΚ (και της Δ. Ευρώπης), εκτός από τη Γαλλία μέχρι τώρα, τέτοιες διαδικασίες, καμιά φορά δύσκολές, έχουν ήδη αρχίσει να λειτούργουν ή βρίσκονται στο στάδιο της εφαρμογής: πέρα από την τοπική αυτοδιοίκηση μπορεί κανείς να αναφέρει την «περιφερειοποίηση» της Ιταλίας, της Γερμανίας και του Βελγίου, την «άπονομή» νέων εξουσιών στη Σκωτία και την Ουαλλία (Μ. Βρετανία), τη σημαντικότερη αναμόρφωση του κρατικού συγκεντρωτισμού στην Ισπανία κλπ. Όπως και τις σημαντικές άρμόδιότητες που κατακτήθηκαν ή παραχωρήθηκαν σε επαγγελματικές, συνδικαλιστικές ή συνεταιριστικές οργανώσεις, σε πολιτιστικούς οργανισμούς, σε συνοικιακές επιτροπές, στον τομέα της πληροφόρησης και επικοινωνίας, τη θυελλώδη ανάπτυξη των κάθε είδους συλλόγων, ενώσεων και άλλων μορφών λαϊκής έκφρασης. Και άλλες πιο προχωρημένες μορφές προαναγγέλλονται για όποιον διαβάσει πέρα από τους κύριους τίτλους των εφημερίδων.

Εκτός από τη γενικότερη σημασία τους, τέτοιες εξελίξεις έχουν ιδιαίτερο βάρος και για την εξέλιξη των σχέσεων και αντιτάσεων ακόμα και στο πλαίσιο της κοινοτικής πολιτικής ή πρακτικής. Δεν θα επιμείνω στη συμβολική αξία του γεγονότος ότι στην Ελλάδα, ακόμη και για τις εθνικές επιτροπές διεθνών οργανισμών (ιδιωτικές και θελονομητικές αυτές), το κράτος αποφασίζει να διορίζει αυτό τὰ μέλη τους ούτε και στην πιο πραγματική και πιο επικίνδυνη από τώρα κιάλα τάση για χειραγώγηση, με αποκλειστικά κρατικής έμπνευσης και ουσιαστικά «όμοφωνη» αντιπροσώπευση, όλων των πολυάριθμων και πολυεπίκλιων συνειδητάσεων, συναντήσεων, επίσημων και ανεπίσημων, σεμιναρίων, άλληγο-επισκέψεων και διαπραγματεύσεων, που πλέκουν τον καμβά των σχέσεων Ελλάδας-ΕΟΚ και των εξελίξεών τους. Στην ΕΟΚ θά μπει δόκληρη ή «έλληνητική πραγματικότητα», με τις αντιτάσεις της και την ήδη αυξημένη πολυφωνία της, είτε αυτό προκαλεί φόβους είτε όχι. Το πρόβλημα που επισημαίνεται εδώ, της αναγκαίας αυξημένης εδύνης του κράτους και της εξίσου αναγκαίας αποδυνάμωσής της και γενικεύσής της σε όλα τὰ συστατικά στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας, έχει σήμερα περιορισμένες ακόμη επιπτώσεις στο συγκεκριμένο πεδίο της ένταξης. Θά έχι·ν όμως όλο και μεγαλύτερη σημασία στην αβριανή πορεία της και τή μεθαιριανή πετυχημένη ή όχι εμπέδωσή της. Και εδώ, επίσης, τó πρόβλημα δεν είναι απλώς προσαρμογή της κρατικής πολιτικής αλλά επανεφεύρεσή της και ξεπέρασμά της, χωρίς δυστυχώς να είναι σήμερα δυνατό να προβλέψει κανείς ρεαλιστικά πώς τέτοιες αλλαγές μπορούν να προωθηθούν.

— Ανάλογα προβλήματα απορρέουν από μιά κάπως

πιο άνοιχτή θεώρηση των προβλημάτων της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας. Είναι άπαραίτητο να προωθηθεί και ολοκληρωθεί η σημερινή φάση εκβιομηχάνισης, άλλ·ν είναι εξίσου άπαραίτητο να προβλεφθούν από τώρα τὰ προβλήματα της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας. Όχι μόνο όπως αυτά τίθενται σήμερα στην ΕΟΚ, αλλά και όπως θά τεθούν αύριο. Οί δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας μας πιθανότατα αύριο να είναι βάρος για τó σύνολό της, ανάλογα με τις εξελίξεις τόσο στην ΕΟΚ όσο και στον εκβιομηχανιζόμενο Τρίτο Κόσμο. Ήδη οί άραβικές χώρες κατάληξαν σε ένα πρώτο κατάλογο βιομηχανιών, τις όποιες σκοπεύουν να αναπτύξουν, και ζητούν από την ΕΟΚ να «φενάει» την ανάπτυξή τους ώστε να υπάρξει μιά κάπως πιο έναρμονισμένη βιομηχανική ανάπτυξη των δυό κόσμων πού σήμερα συζητούν στα πλαίσια του ευρω-αραβικού διαλόγου.¹⁵ Με ποιά πλευρά θά θέλαμε να εθωγραμμιστεί σήμερα και αύριο ή ελληνική βιομηχανία; Και τί μέλλον διαγράφει ή κάθε έπιλογή; — Τό ίδιο και για τή γεωργική ανάπτυξη. Ένω από τή μιά μεριά έπείγει, όποιος κι άν είναι ό κοινωνικο-οικονομικός και πολιτικός προσανατολισμός της χώρας, ό εκσυγχρονισμός της γεωργίας, ή αύξηση της παραγωγικότητάς της με όλα τὰ αναπόφευκτα επακόλουθα, όπως ή μείωση τού γεωργικού πληθυσμού, ή δραστική περικοπή της αυτοκατανάλωσης, ή έφαρμογή καθαρά βιομηχανικών και όρθολογιστικών μεθόδων, από τήν άλλη μεριά, από τώρα κι όλας, θά πρέπει να προβληματιζόμεσθε για τήν προώθηση μιάς άλλης, μεθαιριανής, πολιτικής. Οί αυξανόμενες άπαιτήσεις για άλλη και καλύτερη ποιότητα ζωής, ή ανάγκη να προστατευτεί και διατηρηθεί τó φυσικό περιβάλλον (πού σε σημαντικό βαθμό είναι και ανθρώπινο δημιούργημα), ή εξισορρόπηση των άστικών κέντρων, ή στρατηγική σημασία όρισμένων προϊόντων διατροφής κλπ., είναι και θά είναι όλο και περισσότερο παράγοντες πού θά όθουν, άν όχι σε μιά ρομαντική «επιστροφή στη φύση ή τó χωριό», σε μιά ριζική αναθεώρηση των αντίληψεων για τήν ύπαιθρο και τήν «επαρχία», σε μιά νέα συνολική θεώρηση της οικονομίας τους και της κοινωνίας τους.

— Τό ίδιο και για τήν άπασχόληση: ή πλήρης και συνεχής άπασχόληση είναι καιριος στόχος μιάς ίσορροπημένης οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Ή εξέλιξη όμοσ των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά και των αντίληψεων γιά τή ζωή και τή «χρήση» της, θέτει και θά θέσει σίγουρα αύριο ή μεθαύριο σε ίσχυρή δοκιμασία κι αυτή τή θεωρούμενη άπαρασάλευτη άρχή.¹⁶ Με τόν όρο της εξασφάλισης της κοινωνικά άποδεκτης διαβίωσης, ή μερική, εναλλακτική, και ή κατά διαστήματα άπα-

15. Le Monde, 12/11/77.

16. P. Drouin, «Contre le plein emploi», *Le Monde*, 27/5/78.

σχόληση θά προβάλλεται, καὶ ἤδη προβάλλεται, ἀπὸ κάποιους διορατικούς ἐρευνητές καὶ σάν λύση στὴν ἀγωνιώδη καὶ μακροχρόνια μάταιη ἀναζήτηση τῆς πλήρους ἀπασχόλησης μὲ τίς σημερινές νόρμες καὶ σάν διέξοδος στὶς πολυάριθμες καὶ διαφοροποιημένες ἀναζητήσεις, προτιμήσεις κλπ. τῶν ἀτόμων. — Τὸ ἴδιο καὶ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐνέργεια ἢ τὴν τεχνολογία. Ἡ ἀνάπτυξή τους, στρατηγικῆς σημασίας σήμερα, πρέπει νά προχωρεῖ μὲ παράλληλη σκέψη καὶ προβληματισμὸ γιὰ τὰ ὄρια πού αὐριο ἢ μεθαύριο θά εἶναι εὐκαταὶ ἢ ἀναγκαῖο νά μὴν ξεπεραστοῦν, γιὰ τίς ἐναλλακτικές λύσεις πού θά εἶναι ὄριμες (τόσο περισσότερο δὲ ὅσο τίς περιλαμβάνουμε ἀπὸ τόρα στὶς ἐνασχολήσεις μας) γιὰ μίαν ἄλλη ἀνάπτυξη καὶ τρόπο ζωῆς, γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῶν προβλημάτων πού θά θέτουσιν σέ ὄλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ἤδη γίνονται φανερά στὸ ἄμεσο μέλλον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.¹⁷

— Γενικότερα τέλος, ἴδιες σκέψεις μποροῦν νά ἀναταλάσῃ σχετικὰ μὲ τὸ «μοντέλο» κατανάλωσης πού ἐκφράζει τὸν τρόπο ζωῆς μας καὶ ἐπηρεάζει σημαντικὰ καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς. Ἐνῶ εἶναι θεμιτὴ καὶ ἀναπόφευκτη ἡ ἀπαίτηση πού γιγαντώνεται παντοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ γενίκευση τοῦ «μοντέλου» αὐτοῦ (βασικὰ μέχρι χτές «ἀθηναϊκοῦ» καὶ μὲ προέλευση τὰ «μοντέλα» τῶν ὀριμῶν καπιταλιστικῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, μὲ τὰ καλά τους καὶ τὰ ἄσχημά τους, μὲ τοὺς ντόπιους ἐκχυδατισμούς τους καὶ τὴν σχετικὴ ἐξαχρείωση καὶ ἐξαγρίωση πού τοὺς προσδίδει ἡ νεο-πλουτικὴ καὶ μικροαστικὴ κυρίαρχη δομὴ τῶν ἀστικῶν μας κέντρων), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά εἶναι ἴδιου καιρὸς γενικότερο προβληματισμὸ γιὰ τίς συνθηκῆς ξεπεράσματος τοῦ. Ὅχι μόνο γιὰτί σήμερα, πέρα ἀπὸ τίς ἐξοργιστικές του κοινωνικῆς ἐκφάνσεις, εἶναι βάρος καὶ ἄγχος γιὰ τὴν παραπέρα ἰσορροπημένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας (Δέν εἶναι δύσκολο νά προβλέψῃ κανεὶς μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές ὄψεις του εἶναι δυνατό, ὑπὸ προϋποθέσεις, νά ἀφομοιωθοῦν μεσοπρόθεσμα ἀπὸ τὸ δυναμισμό τῆς οικονομίας καὶ τὴν ἀργή, καθυστερημένη κιόλας, ἀλλὰ ἀμείλικτη κοινωνικὴ «τακτοποίηση» στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαίθρο.), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, γιὰτί καὶ ἔτσι «ἀφομοιωμένο» δέν ἀνταποκρίνεται στὶς προοπτικῆς μὲν ὅπως ὅποιασδήποτε δυνατῆς καὶ ἐνδεχόμενης ἐξόδου ἀπὸ τὴν κρίση καὶ στὴ σταθεροποίησή της τῆς παραπέρα κοινωνικο-οικονομικῆς ἀνάπτυξης σὲ ἄλλες νέες καὶ πιο στερεές βάσεις.

Μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα, στηριγμένα σὲ κάποιες λανθάνουσες ἀνησυχίες πού ἤδη κυκλοφοροῦν «ὕποψη» στὴν Ἑλλάδα καὶ πολὺ πιο ἀνοιχτὰ στὴν Εὐρώπη, θέλω νά δεῖξω ὅτι σὲ καμιά περί-

πτωση τὰ προβλήματα πού ὀριμάζουσιν στὴ χώρα μας δὲν πρέπει νά ἀντιμετωπιστοῦν μὲ κάποια σύγχρονη ἐκδοσὴ τοῦ laissez faire, laissez passer, οὔτε μὲ καμιά ρουσοσοκικῆς προέλευσης ἐπιστροφῆς πρὸς τὰ πίσω. Ἀπαιτοῦν ξεπέρασμα «ἀπὸ τὰ μπρὸς», κι αὐτὸ ἐπιβάλλει γενικότερη στρατηγικὴ σύλληψη, πέρα κι ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐνταξῆς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη, πού κι αὐτὴ, μετὰ τὴν ἀποδοχὴ τῆς, πάλι «ἀπὸ τὰ μπρὸς» ἀφομοιώνεται γόνιμα στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἀνάπτυξης.

Ἔτσι, θά ἔλεγα συμπερασματικὰ ὄχι μόνο πὼς ἀπαιτεῖται τὸ ξεπέρασμα τῆς «στρατηγικῆς τῆς προσαρμογῆς» πρὸς τὴν ΕΟΚ καὶ ἡ οἰκοδόμησι μιάς γενικότερης στρατηγικῆς ἐξευρωπαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ στρατηγικὴ αὐτὴ, στὴ συγκεκριμένη συγκυρία, ἀπὸ τὴν κιάλας πρέπει νά θέσει καὶ στό-χους πιο πέρα ἀπὸ τοὺς ἄμεσα ὄρατους σήμερα, ὥστε μετὰ τὴν ἐνταξὴ νά μὴν βρεθεῖ ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σύστασή της καὶ τίς ἀντιλήψεις της, οὐραγὸς καὶ παθητικὸς συνεταῖρος γιὰ τὸ μοίρασμα τῆς «τούρτας» ἀλλὰ καὶ ἐνεργὸς συνεμπνευστῆς τῶν μελλοντικῶν συνταγῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς.

4. τὸ κράτος καὶ οἱ ἀντιφάσεις του

Ἡ τρίτη ἰδιομορφία τῶν ἀναγκαῖων στρατηγικῶν ἀναπροσανατολισμῶν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐνταξὴ μας στὴν ΕΟΚ, ἀφορᾷ τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ κράτος.

Μὲ βάση ἐνα συνοπτικὸ καὶ σχηματικὸ ἀνθρωπομορφισμό, πολὺ συχνὰ ἀποδίδονται ἡ ἀνατίθενται σὲ αὐτὸ τὸ κράτος εὐθύνες καὶ καθήκοντα, λειτουργίες καὶ προθέσεις ἢ στόχοι πού συγκεντρώνονται ἀπὸ ὄλες τίς περιοχῆς τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς δομῆς τῆς χώρας, ἐνισχύοντας ἔτσι μιά κάποια σύγχιση στὰ ἐπίπεδα ἀνάλυσης, στὶς ἰδέες καὶ τίς προτάσεις (πρόσφατα ἀκόμη ζητεῖται ἀπὸ τὸ κράτος νά σταματήσῃ τὴν ὑπερκατανάλωση τούτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ εἰδούς, νά διατάξῃ τὴν καθήλωσι βλῶν τῶν τιμῶν, νά φέρῃ πίσω ἐκείνη ἢ τὴν ἄλλη κατηγορίαν μεταναστῶν, νά ἐξυγιάνῃ τὰ ἦθη κλπ.).

Εἶναι δύσκολο ὁμολογουμένως νά ἀποφύγῃ κανεὶς τέτοια θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ διλήματα. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά τὸ κράτος στὴν Ἑλλάδα ἀφήνει καθημερινὰ νά ἐννοηθεῖ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὰ πάντα καὶ ὅτι ἔχει καὶ οἱ δίνει λύσεις στὰ πάντα («ὄ κ. Ὑπουργὸς, νομάρχης κλπ. συνεκάλεσε σύσκεψιν καὶ ἔδωσε ὁδηγίας διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων...»). Ἀπὸ μίαν ἄλλη μεριά εἶναι ἄληθεια, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὑπῆρξε βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴ διαμόρφωση βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας καὶ κοινωνίας, ἐνῶ στὸ δυτικο-εὐρωπαϊκὸ «μοντέλο» ἡ πορεία μπορεῖ νά ἀναλυθεῖ καὶ ἀντίστροφα. Τέλος, εἶναι δύσκολο νά ἀπαλλαγῇ κανεὶς ἀπὸ μιά παραδοσιακὴ (γεννημένη ἀπὸ τὴ σταθερὴ ἀδυναμία τοῦ ἀστικοῦ

17. Βλ. καὶ τὴ γενικότερη ἀνάλυση τοῦ Amory B. Lovins, *Stratégies énergétiques planétaires*, Christian Bourgois Editeur, Paris, 1975.

οικοδομημένος στη χώρα από πολύ παλιά) αντίληψη «κρατισμού», αντίληψη που ενισχύθηκε από την αυθαίρετη, αν και σύμφωνη με τα «μοντέλα» του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», σύγχυσης κρατισμού και σοσιαλισμού.

Στην αντίληψη που περιληπτικά εκτίθεται στα προηγούμενα σημεία, σχετικά με τις αναγκαίες αναθεωρήσεις που επιβάλλονται από μία νέα στρατηγική με άφορμη την ένταξη στην ΕΟΚ, περιέχονται ασφαλώς στοιχεία που προϋποθέτουν ή επιβάλλουν ένιςχυση του κρατικού παρεμβατισμού, όπως και στοιχεία που άμεσα ή έμμεσα, βραχυχρόνια ή μακροχρόνια, συνειπάγουν αλλοίωση και μείωσή του.

Συμβαίνει όμως, και ή θέση αυτή εκφράζεται αφοριστικά αν και θα χρειαζόταν πολλή έρευνα και μελέτη, το ελληνικό κράτος να είναι αδύνατο εκεί όπου απαιτείται ένιςχυση του ρόλου του και πανίσχυρο εκεί όπου απαιτείται εξασθένησή του. Η αντιφατική, εμφανειακά μόνο, αυτή θέση εικονογραφείται καθημερινά με τις αλληλοδιαδεχόμενες και ξέξιου αντιφατικές ή παραδόξες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις και τα αντίστοιχά τους ύπαρκτα ή φανταστικά προβλήματα.

Σάν μία πρώτη υπόθεση θα πρότεινα την εξής: το ελληνικό κράτος είναι πανίσχυρο, στους θεσμούς του και στην πρακτική του, σε ό,τι αφορά τον τομέα δράσης του, που εξασφαλίζει την κρατική κυριαρχία, έπιβολή και καταστολή στα γενικά πλαίσια μιας «κλασικής» μετοπικής ταξικής αντιπαράθεσης: Ο κρατικός μηχανισμός, προστατευμένος από αλλαγές και μεταρρυθμίσεις από ένα ισχυρό νομικό καθεστώς, είναι ιδιαίτερα παρών και μέχρι τώρα αποτελεσματικός σε λειτουργίες, όπως ή ασφάλεια και ή αστυνόμευση, ο στρατός, ή δικαιοσύνη. Όπου δε χρειάστηκε, πέρα από την έπιβολή, να έχει και απόψεις, τις διαμόρφωσε με την έπιδίωξη μιας αφύσικης και τεχνητής όμοφωνίας (από τα εκπαιδευτικά προγράμματα μέχρι...το πρόγραμμα των εθνικών εορτών στους δήμους και τις κοινότητες), την οποία μέχρι χτές πετύχαινε σε σημαντικό βαθμό, αλλά πάλι με μεθόδους έπιβολής.

Αντίθετα, το κράτος και ο μηχανισμός του είναι ιδιαίτερα αδύναμο στις «διαχειριστικές και λογιστικές» του λειτουργίες, καθώς έπίσης και στις ήγεμονικές του έπιδιιώξεις, έκείνες δηλαδή που σε κάθε περίπτωση εξασφαλίζουν την συνείδηση των διοικουμένων. Οι έπιτελικές του λειτουργίες δέν στηρίζονται σε θεσμούς και διαδικασίες, παράλληλες με τη ρουτίνα της καθημερινής διοίκησης. Η ίδια ή διοίκηση δέν μπήκε ακόμα στην έποχή της έπιστημονικοτεχνικής όργάνωσης (αυτοματισμός, ηλεκτρονική, «όργάνωση γραφείων»...) και μεθοδολογίας (συζητείται σάν επανάσταση ή άπλη ιδέα, για τον άνυποψίαστο πολίτη, του να γτιάχνεται ο προϋπολογισμός με βάση τις κάθε φορά προβλεπόμενες ανάγκες κι όχι με προσαύξηση των περασμένων

κονδυλίων...)¹⁸ Ο προγραμματισμός, καραμέλλα που γλυκαίνει τις άνησυχίες για το μέλλον, δέν εκφράζεται θεσμικά σε κανένα ξεχωριστό έθνικο έπιπέδο όργανο. Η διπλωματία διαμορφώνεται σάν κλάδος κρατικής δράσης με τις αντίληψεις του περασμένου αιώνα (πόσοι διπλωμάτες μας δέν εξακολουθούν να ύπερασπίζονται συγκεκριμένες θέσεις, συχνά ιδιαίτερα στρυφνές από τεχνική άποψη, με αναφορές στους άρχαίους Έλληνες και στην «εϋρωπαϊκή συμφωνία των έθνών» και μόνο...). Οι προσανατολισμοί και ή διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, όταν δέν ανατίθενται χωρίς λόγο σε ξένους έμπειρογνώμονες, παραπαιούν άκόμη άνάμεσα σε ξεπερασμένες διαμάχες (περί άνθρωπιστικής και τεχνικής παιδείας, περί γλώσσας κλπ.) και σε άφοπλιστικά κομικές ένασχολήσεις γύρω από τις λεπτομέρειες της έπαρσης της σημαίας, την ύποχρεωτική προσευχή, τά μοντέλα και χρώματα με τις ποδιές των μαθητριών και άλλα συνταρακτικά. Η πολιτική της πληροφόρησης και των μέσων ένημέρωσης βρίσκεται πάντα καθηλωμένη σε αντίληψεις που θά νόμιζε κανένας έμπνευσμένες από παλιμπαιδισμό, πέρα από τον προφανή πατερναλισμό και την έπιφαση όμοφωνίας που συχνά έπισημαίνονται. Και, γενικότερα, ή πάγια κρατική πολιτική άπέναντι στις ζυμώσεις της ελληνικής κοινωνίας είναι σε μεγάλο βαθμό στρουθοκαμηλική, άγνοώντας την ύπαρξη και σημασία των κάθε είδους άτόμων έκφράσεων λαϊκής, συνδικαλιστικής ή άλλης γνώμης, ύποκαθιστώντας τες με έπίσημες και χωρίς πραγματική βάση όργανώσεις και φωνές, δείχνοντας έτσι έκπληκτική και έπικίνδυνη αδυναμία διάλογου, άναμέτρησης και συμπερίληψης των πραγματικών διεκδικήσεων και προτάσεων στις κυβερνητικές γραμμές δράσης (χαρκοφριστικό παράδειγμα ή σύνθεση του πρόσφατου Συμβουλίου Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής—ΣΚΟΠ—Θεσμού που θά μπορούσε πράγματι να είναι σημαντικό στην παραπάνω προοπτική).

Τέλος, το ελληνικό κράτος είναι εξαιρετικά αδύναμο άπέναντι στην άπειθαρχία ή άνταρσία πολλών κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων (που διαρκώς διευρύνονται), που θεωρητικά άνήκουν ή θά έπρεπε να άνήκουν στο γενικότερο πλέγμα κοινωνικών συμμαχιών που το στηρίζουν στη σημερινή του μορφή. Και που άρνούνται, σε έντελδος συντεχνιακό πνεύμα και με συστηματικά έπιθετικό τρόπο (με τη βοήθεια κάπου-κάπου και ψευδοεπαναστατικής ή ψευδομεταρρυθμιστικής ιδεολογίας και ύποστηρίξεις από πολλές πολιτικές δυνάμεις συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης), οποιαδήποτε άλλαγή ή προσαρμογή στην εξέλιξη και, αντίθετα, διεκδικούν ένα προνόμια: ή βασική αυτή αδυναμία (έντονη και ιδιότυπη στην Ελλάδα) άφορά ένα τεράστιο φάσμα τομέων

18. Η μέθοδος του λεγόμενου Zero Base Budget.

καί προβλημάτων. Ἀπό τὴν ἀτιμώρητη εἰσβολή λεωφορειούχων στὴ Βουλῆ, μέχρι τὴν ἀδυναμία ἐπιβολῆς μεταρρυθμίσεων στὸ ἔξωτερικὸ ἐμπόριο, στὴν κυκλοφορία καὶ τὶς συγκοινωνίες, στὴν ἐφαρμογὴ στοιχειώδους φορολογικοῦ ἐλέγχου, στὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος στὴν πόλη καὶ στὴν ὑπαιθρο, στὶς συναλλαγές πού ἀφοροῦν στὴ γῆ, στὴ στοιχειώδη τήρηση ἢ ἐφαρμογὴ ἀποφασισμένων πολεοδομικῶν ἢ χωροταξικῶν διατάξεων—καὶ ἢ ἀπαρίθμηση εἶναι μόνο δειγματοληπτικὴ ἀπὸ τὸν πρόσφατο Τύπο. Ἔτσι, τὸ κράτος γίνεται κοινωνικὰ ἀναξίτηστο καὶ αὐτο-ἀφοπλίζεται ἐνῶντι νέων ἀναγκῶν παρεμβάσεων.

Ἡ παραπάνω ὑπόθεση εἶναι σίγουρα σχηματικὴ καὶ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ἀναλύσει σάν τέτοια ὅλες τὶς σημερινές κατευθύνσεις τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἐπισημαίνει ὅμως τουλάχιστον τὴν κληρονομιά της, καὶ τὴν κληρονομιά τοῦ ὁποιοῦ διαδόχου της. Στὴν καλύτερη περίπτωση, ζοῦμε σὲ μιά μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ κληρονομιά αὐτὴ ὑποθηκεύει τὴν ὁποια πραγματικὴ προσπάθεια γιὰ ἀνανέωση καὶ ἀναθεώρηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς. Ἐπιγραμματικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει ὅτι σήμερὰ ὁ κρατικὸς «τεχνοκρατικὸς» καὶ πολιτικὸς μηχανισμὸς «μπλοκάρε» τὶς πρωτοβουλίες τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐνῶ δὲν πάει πολὺς καιρὸς πού ἡ τελευταία δεχόταν ἔντονες κριτικὲς ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἀντίθετο.

Καὶ ὅμως, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ παράδοξη ἰδιομορφία, ἀπ' αὐτὸ τὸ κράτος ζητεῖται νὰ χειραγωγῆσει τὶς τάσεις πού συζητοῦνται ἐδῶ γιὰ αὐριο καὶ μεθαῦριο, εἴτε χωρὶς τὴν ἐνταξὴ εἴτε μὲ αὐτήν, καὶ ἰδιαίτερα μὲ αὐτήν. Τοῦ ζητεῖται δηλαδὴ νὰ κινητοποιηθεῖ ἐδῶ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν παρέμβασή του, καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τὴ...μειώσει, μ' ἓνα λόγο νὰ ἀνατοποθετήσῃ τὶς συντεταγμένες του. Καὶ αὐτὸ, ἀπέναντι ὄχι μόνο στὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καὶ σὲ γενικότερες προκλήσεις πού καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐνταξὴ μποροῦν νὰ φαλκιδεύουν: ἀπέναντι στὸ συνεχιζόμενον πληθωρισμὸ, τὴ συναικόλουθη οικονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξαχρείωση καὶ ἐξαγρίωση καὶ τὴ μειωμένη κοινωνικὴ συνείδηση, ἀπέναντι στὰ νέα καθήκοντα πού βάζει ἡ κρίση, ὁ νέος διεθνὴς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ «νέα διεθνὴς οικονομικὴ τάξη», ἀπέναντι στὴν ἀνάγκη οὐσιαστικῆς ἐθνικῆς ἐνότητας καὶ ὁλοκληρώσεως (πού προϋποθέτει ἀναγνώριση καὶ ὄχι παραμέριση, ὅπως νομίζουν πολλοί, τὸ πλουραλισμὸ, δηλαδὴ τῆς κοινωνικῆς πολυφωνίας καὶ διαφοροποίησης), ἀπέναντι στὴν πρόκληση τῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασης καὶ τὴν συνακόλουθη ἀναγκαῖων ἀλλαγῶν, στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πολιτιστικὴ π-

λιτικὴ, ἀπέναντι στὴν ἀνάγκη γιὰ μιά νέα στελεχιακὴ πολιτικὴ κλπ. Εἶναι καὶ αὐτὴ μιά ἀπὸ τὶς κύριες ἰδιομορφίες τοῦ ἀπαραίτητου ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀνάπτυξης, καὶ δὲν εἶναι ἡ μικρότερη.

5. γιὰ μιά ἄλλη συνολικὴ θεώρηση

Οἱ παραπάνω σκέψεις περιστράφηκαν γύρω ἀπὸ κάποιες ἰδιομορφίες, ἀνάμεσα σὲ πολλές, πού χαρακτηρίζουν τὴν ἑλληνικὴ πορεία πρὸς τὴν ἐνταξὴ καὶ πού συχνὰ εἶναι παρούσες, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σὲ ὁποιοδήποτε προβληματισμὸ πού ξεπερνᾶ τὰ στενὰ τεχνικὰ ὅρια τῆς διαπραγματεύσεως γιὰ τὴν ἐνταξὴ αὐτὴ καθαυτὴ. Θὰ μπορούσε νὰ ληφθεῖ σάν ἀφετηρία ἡ ὁποιαδήποτε ἄλλη πρόφαση ἢ ἀφορμὴ, γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ προβλήματα πού θίγονται ἐδῶ. Χαρακτηρίζοντάς τα σάν ἰδιομορφίες, θέλησα νὰ ἀναφερθῶ στὴ θεωρητικὴ δυνατότητα—πού ὑπάρχει πάντα σὲ ὅποιαν ἀνάλυση προσπάθει νὰ μὴ εἶναι «ἰδεολογικὴ», δηλαδὴ κλειστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ της—νὰ «λυθοῦν», δηλαδὴ νὰ ξεπεραστοῦν μὲ τὴν ὀρθὴ τοποθέτησή τους.

Συνηθίζεται τέτοιες ἀναλύσεις νὰ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἓνα, λίγο ὡς πολὺ ἐξαντλητικὸ, κατὰλογὸ μέτρον πού μποροῦν καὶ πρέπει νὰ προωθηθοῦν. Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ πρόθεσή μου, ἂν καὶ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῶν προβλημάτων, συχνὰ συνάγονται κατευθύνσεις πού μοῦ φαίνονται ὅτι ἀνταποκρίνονται καλύτερα στὴ συγκεκριμένη κατάσταση ἢ στὸ συγκεκριμένο πλαίσιο. Ὅμως, τὸ πρόβλημα τώρα δὲν εἶναι ὁ κατάλογος ἢ τὸ πρόγραμμα πρὸς ἐφαρμογὴ, πού βέβαια, σὲ ἐναλλακτικὲς ἐκδοχές, θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ καταλήξουν νὰ εἶναι ἡ στερεῆ βάση τοῦ δημόσιου διαλόγου καὶ μτὴ χώρα μας. Τώρα, νομίζω, εἶναι ἀκόμη ἡ ἐποχὴ τῆς διαπίστωσης, τῆς προσπάθειας νὰ δοῦμε, ὁ καθένας ἀπὸ τὴ μεριά του, καὶ νὰ περιχαρκαώσουμε τὸ πραγματικὸ πεδίο τῶν πραγματικῶν προβλημάτων. Ἄλλω-ὄς, σύντομα κάθε συζήτηση θὰ καταλήγει σὲ διάλογο κοφαλάων. Καὶ τὰ παραδείγματα ἤδη δὲν λείπουν ὅσο σὲ σχέση μὲ τὴν ΕΟΚ ὅσο καὶ μὲ ἄλλα βασικά θέματα διαμάχης, ὅπως ἐξελίχθηκαν πρόσφατα, π.χ. τὰ προβλήματα τῆς Παιδείας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀνάπτυξης. Μὲ αὐτὴ τὴν ἔντονη ἀνησυχία γιὰ τὸν τόσο ὀρατὸ κίνδυνον, ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι οἱ «λύσεις» καὶ οἱ «προσαρμογές» ἀλλὰ ἡ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο πού βλέπουμε τὸ χῶρο, τὸ χρονο καὶ τὴν ἐμβέλειά τους, δηλαδὴ τὸ γενικὸ καὶ τὸ συγκεκριμένον πλαίσιο τους.